

Александар Молнар
Филозофски факултет
Београд

UDK: 328.162
Оригиналан научни рад
Примљен: 2. 3. 2007.

ЈАЛОВИ РЕВАНШИЗАМ И ДЕМОКРАТИЈА: О НЕКИМ ПАРАЛЕЛАМА ИЗМЕЂУ ФРАНЦУСКЕ ТРЕЋЕ РЕПУБЛИКЕ И ПОСТМИЛОШЕВИЋЕВСКЕ СРБИЈЕ*

У раду аутор истражује неколико паралела између француске Треће републике и постмилошевићевске Србије. Највише се бави феноменом (јаловог) реваншизма у обе земље, као и његовим утицајем на политички живот и очување демократије. У првом периоду њене историје (1871-1914), Трећа република је добила битку са изазовом реваншизма, који је испровоцирала немачка ампутација Алзаса и Лорене. Данас је још неизвесно да ли ће млада демократија у Србији успети да се избори са истим изазовом којег генерира отворено питање Косова и Метохије.

Кључне речи: *Србија, француска Трећа република, демократија, реваншизам*

У домаћој социологији врло рано је уочена паралела између демократског деспотизма Наполеона III и Слободана Милошевића (Мимица, 1992). Иако се број домаћих социолога и политиколога који су се приклањали овом закључку са годинама увећавао, они се на крају нису могли сложити око тога да ли је у последњим годинама док је био на власти Милошевић остао веран демократско-деспотским принципима владавине или је поклекао пред искушењима султанизма (упор. темељан преглед који даје Слободан Антонић: Антонић, 2002: 435 и даље). Без обзира на то како одговорили на поменуту дилему, сви аутори који су у деведесетим били склони да праве паралелу између француског деветнаестовековног и србијанског двадесетовековног демократског деспотизма, заборавили су, одмах по обарању Слободана Милошевића са власти, на деветнаестовековну Француску, очигледно незаинтересовани за развој политичких прилика после пада Наполеона III у пруско заробљеништво и обарања Другог царства. Изгледа као да се свима наметнуо закључак да је Србија 5. октобра 2000. закорачила у нову фазу свог развоја и да повлачење даљих паралела са француском Трећом републиком није ни неопходно, ни препоручљиво.

* Текст представља резултат рада на пројекту “Просвећеност у европском, регионалном и националном контексту: историја и савременост” (бр. 149029), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије. Прву верзију текста прочитао је Аљоша Мимица и дао ми обиље корисних примедби и запажања, на којима сам му веома захвалан и које сам настојао да у што већој мери интегришем у коначну верзију.

Такав закључак је погрешан, пошто је историјат прве четири и по декаде Треће републике веома поучан за збивања у постмилошевићевској Србији у првој декади 21. века. Србија се данас, скоро седам година по обарању Слободана Милошевића са власти, показује као земља чији је политички живот био предуго девастиран под демократским деспотом да би опоравак могао кратко да траје, чија је политичка елита евидентно неспособна да брзо и ефикасно изгради стабилне демократске институције и чији је, изгледа, усуд да додатно губи драгоцену енергију и још драгоценије време док не пронађе начине да се избори с проблемима претеклим из старог режима или створеним по његовом обарању. Пример француске Треће републике занимљив је зато што је она на својим почецима показивала сличну слику политичког хаоса, што се дуго суочавала са изазовима нове револуционарне ротације (која би је поново вратила на исходиште, у окриље старог режима, какав је мање-више постојао пре 1789: упор. детаљније: Молнар, 2002) и, поготово, зато што је 1899. успела да, заједничким напорима просветитељском наслеђу наклоњених грађана и политичара, однесе победу над снагама реакције, учврсти једновековне револуционарне тековине у (додуше, веома рудиментарно уређеним) институцијама демократске уставне државе и прошири друштвени консензус у мери који је потребан за истинску плуралистичку демократију (упор. и Диверже, 1968: 221).

Реваншизам у Трећој републици

Сасвим извесно најзанимљивији феномен у историји Треће републике из перспективе данашње Србије јесте реваншизам – политика саздана на моралном императиву улажења у рат са другим народом (или народима) како би се намирила национална срамота претрпљена од тог (или тих) народа у претходном рату (односно диктираним условима мира након завршених ратних дејстава). Реваншизам који се јавио одмах на почетку Треће републике није био никаква новина за француске политичке прилике; он је настао више од једног века пре тога и оригинално је био управљен против Енглеске. Пораз Француске у Седмогодишњем рату (1756-1763) произвео је у широким друштвеним слојевима, а поготово међу интелектуалцима,¹ снажну англофобију, на чијим крилима је могло доћи до јављања политике реваншизма, као главног покретача за мешање у Америчку револуцију, обнављање рата с Енглеском на Континенту и слање помоћи америчким борцима за независност од Енглеске. Забележено је, примера ради, да је Лафајет (Lafayette), приликом

¹ Током друге половине 18. века мислиоци који су тада почели да доминирају француском филозофијом – попут Русоа (Rousseau), Маблија (Mably), Дидроа (Diderot), Холбаха (Holbach) – одлучно су одбацили ранију англофилију француских просветитеља, пре свега Волтера (Voltaire) и Монтескјеа (Montesquieu), и у Енглеској почели да препознају само легло корупције, царство неслободе и експлоатације итд. (упор. Greenfeld, 1992: 179-180).

добровољног одласка у америчке колоније како би се борио против Енглеца, изјавио да је “убеђен да наудити Енглеској значи служити (смем ли рећи осветити) домовину” (цит. према Greenfeld, 1992: 181). Коначни резултат ове ратне авантуре добро је познат: француска држава је банкротирала и 1789. је, очајнички потребујући нове порезе, морала да сазове сталешку скупштину, која је, чим је ступила у живот, покренула револуцију. Тиме је започета још компликованија дијалектика револуције и реваншизма, која није имала ништа бољи исход – пораз Наполеона I и рестаурацију монархије. Револуционарна збивања 1789-1815 и неуспешни ратови који су 1792. покренути у име револуционарних циљева само су додали уље на ватру француском реваншизму усмереном против Енглеца. Чак је и један тако либералан историчар као Жил Мишле (Jules Michelet) био убеђен да је Енглеска највише допринела срамном третману Француске након пада Наполеона I и, усмеравајући сву своју мржњу према њој, прижељкивао време када ће она бити натерана да “плати” за Ватерло (упор. Kohn, 1968: 22). Ипак, у наредном периоду односи између Француске и Енглеске су се постепено поправљали и то је пресудно утицало на сплашњавање англофобије и на њој заснованог реваншизма у Француској: уместо да међусобно ратују зарад старих спорова, две државе су периодично ступале у савезе у ратовима против трећих држава (као нпр. у Кримском рату), да би се 1904. заједно нашле у *Entente Cordiale*. Са англофобским реваншизмом се, међутим, не завршава историја француског реваншизма. Јер, француски реваншизам обнавља се у Трећој републици, након дебакла Наполеона III у рату против Прусије 1870. и новог националног понижења које је Француској приредила новооснована Немачка Франкфуртским мировним уговором идуће године.

Ако би се седамдесетогодишња историја Треће републике посматрала из перспективе реваншизма, онда се у њој могу реконструисати три периода: 1) период јаловог реваншизма (1871-1914), 2) период ратног реваншизма (1914-1919) и 3) период неартикулисаног реваншизма (1919-1940). Први период заправо почиње већ 26. фебруара 1871, када су у Версају потписани прелиминарни услови мира, међу којима се налазио и онај најнесрећнији, о ампутацији Алзаса и Лорене од Француске.² “Управо Гамбета (Léon Gambetta), на сахрани градоначеника Стразбура, Киса (Küss), који је умро увече на дан ратификације [Версајског прелиминарног мировног уговора], међу првима изговара славну реченицу: ‘Потребно је да се републиканци тесно уједине при помисли на реванш који ће бити протест права и правде против силе и бешчашћа’” (Girardet, 1983: 51). Снажан дух реваншизма захватио је још већи

² Да је и сам Бизмарк (Bismarck) био свестан погубности одлуке да се Француској одузму Алзас и Лорена сведоче његове речи изречене већ августа 1871. француском отправнику послова у Берлину: “Грешку смо направили што смо вам одузели Алзас и Лорену, ако мир треба да буде трајан. Јер, за нас су те провинције само сметња, једна Пољска са Француском иза ње” (цит. према: Haffner, 1987: 62).

број Француза по потписивању Франкфуртског мировног уговора 10. маја 1871, којим је окончан “трансфер” две провинције из Француске у новоосновани Рајх. Једна од карактеристичних реваншистичких прокламација из тог времена може се наћи у напису *Варвари и бандити* есејисте и критичара Пола де Сен-Виктора (Paul de Saint-Victor): “Један од највећих злочина Комуне биће тај што је ослабила мржњу према Прусима у души Француске. Након опсаде Париза, након преговора о оном нељудском миру, који је отаџбину претворио у таоца освајања, како би само та света мржња била снажна и пламтећа. Жеђ за осветом све нас је мучила, а нада да ће пре или касније доћи до реванша била је најчешћа помисао целе земље. [...] У овом моменту реванш се чини неизбежним; или он стоји записан у књизи наше судбине, или нам је она занавек запечаћена. Спремајмо се, уз помоћ једне дуготрајне, озбиљне, огорчене и незатомиве мржње према нашем непријатељу, да се реванширамо чим се укаже повољна прилика. [...] Дај Боже да се ова мржња никада не исцрпи у речима, него да уђе у наше законе, оваплоти се у нашим обичајима и одрази се на нашу спољну и унутрашњу политику. Она треба да прожме нашу нову војску, која се може похвалити херојском борбом; она је мора својом страшћу подбости, својим дахом распалити. Постоје отрови који су лековити; Француска ће преболети ако њома буде отрована” (Saint-Victor, 1994: 161-163). За Французе попут Сен-Виктора, реванш Немачкој је постао, према речима Рејмон Арона (Raymond Aron), циљ сам по себи, “добро по себи, за које није потребно неко друго оправдање” и које не може бити средство за остварење неког другог циља (Aron, 2001: 109). Он је требало, како се види из написа *Варвари и бандити*, да буде преточен не само у политику и правне акте, него и у праву религију, која ће милитаризовати цело друштво, “отровати” га националистичком мржњом и припремити га да непрестано буде на опрезу, како не би пропустио неку повољну прилику за отпочињање рата против Немачке и повраћај отетог.

Можда најјачи реваншистички “отров” садржавале су песме које је, почевши од циклуса *Песме војника* из 1872, објављивао велики Гамбеттин поклоник Пол Деруледе (Paul Déroulède). Још 1881 – годину дана пре него што ће увидети да поетски ангажман није довољан и основати протофашистичку Лигу патриота – он је с несмањеном песничком снагом радио на снажењу “идеје реванша” у свести Француза:

“Живим очију прикованих за границу
И, погнута чела, попут теглеће марве,
Ступам сневајући о нашој целовитој Француској,
Од зидина Меца до звоника у Стразбуру.
Тај сан сневам већ десет година,
Све га прожима и ништа не прекида,
Дао Бог да га једнога дана оконча какав велики Француз!
А ја, ја сам само оглашивач трубом”

(Déroulède, 1983: 60).

Што због трезвене процене спољнополитичких прилика, што због верности схватању политике као вештини постизања могућег, што због негативних примера реваншизма из сопствене историје (пре свега оног осамнаестовековног, који је у великој мери испровоцирао подизање револуције 1789), политичка елита у првом периоду Треће републике никада није дозволила да реваншизам постане владајућа политика. У том контексту постају разумљиви и Сен-Викторов опрезни позив “да се реванширамо чим се укаже повољна прилика” и Деруледеово бонапартистичко призивање појаве “великог Француза”, који ће успешно спровести реванш “једног дана”. Ово чекање на “повољну прилику” изгубило се из реваншистичких апела у каснијим годинама, паралелно с консолидацијом политичког живота републике и порастом неодговорности заговорника реванша, које, будући да су безнадежно били приковани за опозицију, више ништа није коштало да буду екстремни у својим захтевима и да грлато позивају на рат *hic et nunc*. За реваншизам краја првог периода Треће републике карактеристична је полемика коју је Шарл Пеги (Charles Réguy) водио с председником Лиге за заштиту људских права Франсисом де Пресенсеом (Francis de Pressensé)³ и у којој је реваншизам био повезан с одговарајућим концептом конституционалне правде. Пресенсеов став да се правда може остваривати само у оној мери у којој се не изазива рат и не угрожавају индивидуална права (те да и Француска мора бити приправна на то да се зарад очувања мира и заштите индивидуалних права одрекне правде и поновног припајања Алзаса и Лорене), Пеги је оспорио супротним ставом да правда мора бити остваривана свим средствима (*fiat iustitia pereat mundus*), укључујући ту и она ратна. У рату је лежала једина могућност да се окончају кршења индивидуалних права Алзашана и Лорењана: пошто им је Немачка ускратила права која уживају по основу Декларације права човека и грађанина из 1789. (на коју се позивала и Лига за заштиту људских права и која је и за Пегија у овом случају била кључни правни акт), правда налаже осталим Французима да им омогуће поновно уживање тих права – ако је потребно и по цену неодложног отпочињања рата против Немачке. “Има система [попут оног који заговара Лига за заштиту људских права] у којима се не поставља питање Алзаса и Лорене. Али, систем права човека [који се темељи на Декларацији права човека и грађанина из 1789] можда је тај у којем се, напротив, питање Алзаса и Лорене, ако могу тако да кажем, поставља у свом најзаостренијем облику; оно се у том систему јавља такорећи у најчистијем облику и најјасније оцртава. То је можда једини систем у којем се оно поставља у својој целини” (Réguy, 1983: 256). Пегијево прокламовање обавезе Француза да уђу у рат с Немачком како би обезбедили заштиту права

³ Лигу за заштиту људских права основао је 4. јуна 1898. Лидовик Трарије (Ludovic Trarieux) с циљем помагања у одбрани Алфреда Драјфуса (Alfred Dreyfus) од неправедне оптужбе за шпијунажу. Социјалистички поланик из Лиона Пресенсе био је председник Лиге у периоду 1903-1914 (упор. детаљније о њему: Фабре, 2004).

за Алзашане и Лорењане темељила се на традицији у којој је француска нација схватана као “једна и недељива”. Ту традицију Пеги је редефинисао унутар дихотомије: зараћена република (која претендује на то да поврати јединство и недељивост) *versus* “пацифистичка република”, схваћена као “раскомадана република” (Péguy, 1983: 254). Иако није оставио никакву сумњу о томе да је Трећа република та која мора да покрене рат против Немачке како би обезбедила свеобухватну и безизузетну примену Декларације права човека и грађанина, Пеги се својим схватањем нације заправо понајвише вратио монархијској традицији, која је опстала још и у првом члану Устава Француске из 1791: “Краљевина је јединствена и недељива”. Иако је, по његовом мишљењу, ова одредба била укореењена и у Декларацији права човека и грађанина из 1789. и, самим тим, релевантна за сваку француску републику, Пеги није могао да избегне да не призна аутентични старорежимски животни нерв свог схватања конституционалне правде: “Печат монархије, и краљевине, и старе Француске ни у једној реченици није тако видљив као у овој формулацији” (цит. према: Тодоров, 1994: 235). Самим тим, Пегијево позивање Француза у праведни рат зарад поновног припајања Алзаса и Лорене Француској и омогућавања Французима који живе у овим покрајинама да наставе да уживају индивидуална права предвиђена Декларацијом права човека и грађанина – иако брањено наизглед републиканским аргументима – почивало је на старорежимском схватању *монархијске* нације, “једне и недељиве”, и имплицирало је васпостављање неког облика ауторитарне власти (монархије или демократског деспотизма) која би ратом можда и обновила географско јединство, али би, као и увек раније у француској историји, представљала највећу опасност за републиканско уређење.

У тој се тачки бивши социјалиста и драјфусар Пеги приближио ортодоксном монархисти, антидрајфусару и првом фашисти Шарлу Морасу (Charles Maurras), који се до Првог светског рата залагао за рат за поновно припајање Алзаса и Лорене Француској, а после њега, док је Немачка била на коленима, за претварање Сарске области у својеврсну француску војну колонију. За Мораса је рат био прва дужност државе, а краљ, као носилац јединствене воље нације, једини човек који се разуме у рат. Сходно томе, Морас је у годинама које су претходиле Првом светском рату, сасвим логично, *a priori* дисквалификовао Трећу републику као потпуно неспособну за било који озбиљан рат, па самим тим и за повраћај Алзаса и Лорене. Залажући се за рестаурацију монархије, као основни предуслов за ремилитаризацију француског друштва и покретање рата против Немачке, Морас је сматрао да је војска заменик краља све док је одсутан и зато је њену неприкосновеност и неподложност цивилној контроли бранио од свих напада драјфусара. У том свом ангажману, он је 1905. француску војску описао као “*ce précieux faisceau de forces nationales* (драгоцени сноп националних снага)”, која ће, када напokon буде добила свог краља-војсковођу, постати парадигма “фашистичког друштва” (Nolte, 1990: 121). Тиме се уочи Првог светског рата реваншизам у Фран-

цуској тесно преплео са новонастајућом фашистичком идеологијом, која је у Морасовом случају још увек била монархистички настројена, да би касније добила револуционарни замах и у плебисцитарно извиканом народном вођи препознала универзални лек за све националне проблеме и трауме.

Померање тежишта реваншизма у политичком спектру Треће републике показује занимљиву правилност. У првим годинама по окончању Француско-пруског рата највише поборника реваншизма долазило је са леве политичког спектра, док су се последњих година 19. и почетком 20. века они готово искључиво налазили на десници (у распону од екстремног плебејског националисте Деруледеа,⁴ преко аристократског фашисте Мораса и бившег социјалисте Пегија, до последњег предратног председника – иначе пореклом Лорењанина – Рејмона Поенкареа [Raymond Poincaré]), која је у међувремену већ била канонизовала тзв. “*revanchard* национализам”.⁵ Дobar пример републиканца који је напустио свој иницијални реваншистички политички став пружа Леон Гамбета: од једног од најодлучнијих противника закључења мира с Немачком и заговорника “борбе до краја”, преко човека који је важио за само оваплоћење “идеје реванша”, он је 1876. сам себе назвао “опортунистом” и помирио се са тим да политика треба да се руководи другим циљевима, а не покретањем рата за повраћај Алзаса и Лорене. Јер, и њему је временом, као и његовим републиканским саборцима, постало сасвим јасно да међународно изолована и ратом исцрпљена Француска не само што није била у стању да покрене рат против снажне Немачке (која се у међувремену додатно ојачала и тројним споразумом: с Италијом, Аустријом и Мађарском), него је реваншистичком реториком само угрожавала – ионако крхке – темеље републиканског уређења.⁶ Национализам распаљен поразом у рату против Пруса/Немаца политичка елита Француске је у врло кратком року зауздала, одвративши га од експанзионистичких циљева изван граница Француске (попут Алзаса и Лорене)⁷ и окренувши га ка најширим слојевима француског друштва, којима је наменила асимилацију кроз образовни програм “национализације маса” (Brubaker, 1994: 113). Тако се врло брзо испоставило да је

⁴ “Идеја о реваншизму призвала је у живот прву странку у Француској која је себе назвала ‘националистима’. Фигура Пола Деруледеа (Паул Дѐроулѐде), оснивача Лиге патриота, песника *Chants du soldat* (*Песме војника*, п. п.), већ показује многе црте оног националног активисте какав ће постојати у наредном столећу. Он *Republique parlementaire* жели да замени *Republique plebiscitaire*, теоријским идеалом који ће једном бити остварен као народна деспотија” (Хајзинха, 1996: 83-84).

⁵ Узгред буди напоменуто, исти пут је у Трећој републици прешао и антисемитизам: на почетку га је највише заступала антиклерикална “левица”, да би се у време Драјфусове афере већ био концентрисао на екстремној десници (упор. Poliakov, 1988: 47 и даље).

⁶ Захваљујући овом заокрету, Гамбета је 1881. добио могућност да формира владу.

⁷ Остаци старог месијанског француског национализма били су ревидирани и реинвестирани у колонијалну политику у Африци (упор. Winock, 1982: 37).

француски реваншизам пре Првог светског рата од самог старта био *јалов*, тј. несповодљив у реалности, и да су га политичари на власти углавном одбацивали као политички опасан програм, зато што је отварао огроман ризик од нових пораза, политичких ломова и продубљивања националне срамоте, али и од пораста непопуларности у властитом, новим ратним авантурама несклоном бирачком телу. Наравно, то не значи да се није дешавало да се неко од републиканских вођа с времена на време не “поигра” са реваншистичким сентиментом и употреби га за неки свој краткорочни политички циљ. Тако је нпр. радикалски првак Жорж Клемансо (Georges Clemenceau) 1885. оспорио колонијалну политику опортунистичког председника Републике Жила Ферија (Jules Ferry) у Африци зато што скреће Француску од “плаве линије” Алзаса и Лорене. Осим што је циљала на то да морално понизи Ферија и дестабилизује његову председничку позицију,⁸ ова Клемансоова интервенција заправо није имала никакве амбиције да политички (или војно!) актуелизује спорну “плаву линију”. Пошто је Клемансо овим својим потезом, са несрећним председником, неинтенционално дестабилизовао и целу Републику, републиканска политичка елита је и на овом примеру могла да се увери колико су опасна поигравања са реваншистичким сентиментима у озбиљној политици.

Иако се у последњим годинама пред Први светски рат међународна ситуација преокренула (Француска је ушла у савез с Русијом, Италијом и Енглеском), унутрашње политичке прилике остале су отпорне на изазове реваншизма и нису дозволиле Француској да учини било шта што би испровоцирало почетак рата (управо супротно, Немачка је реално дала лавовски допринос отпочињању Првог светског рата). Ситуација се драматично променила 3. августа 1914, када је Немачка објавила рат Француској (и поред тога што је ова прихватила да повуче трупе 10 километара од немачке границе) и када је рат *постао* реалност: тада више није било места никаквом бремзању реваншистичких сентимената и повраћај Алзаса и Лорене је ускоро постао једно од главних мобилизационих средстава Француске за рат који је против ње повела Немачка. Тако је започео период ратног реваншизма, који је кулминирао на мировној конференцији у Версају, на којој је Француска успела да поврати своје две провинције. Међутим, на овим преговорима одвијао се и прелаз из периода ратног у период неартикулисаног реваншизма: раздражен ратом и ратним разарањима (Француска је била једна од најопустошенијих земаља у Првом светском рату), ревашистички покрет се сада више није задовољавао Алзасом и Лореном него је тражио више, заправо много више, постајући инспиратор оне исте политике која је Бизмарка натерала да 1871. Француској одузме Алзас и Лорену.

Тако се и у случају Француске потврдило запажање Алексиса де Токвила (Alexis de Tocqueville), изнето у књизи *Демократија у Америци*: “Уопштено

⁸ Странацка позадина овог сукоба нарочито долази до изражаја ако се узме у обзир да су те исте 1885. године “радикали” под вођством Клемансоа по први пут изашли на изборе као политичка снага програмски супротстављена Феријевим “опортунистима”.

се, дакле, може рећи да су демократски народи, по својим интересима и нагонима, додуше природно склони миру, али их њихове војске стално вука ка рату и револуцијама. [...] Две ће ствари један демократски народ увек само с много муке моћи учинити: почети рат и завршити га” (Токвил, 1990: 592). Француски народ је заиста тешко ушао у Први светски рат, али је, када га је већ Немачка повукла у њега, тешко могао да га оконча, а да не посеје семе новог, а да не посеје семе новог, Другог светског рата. На крилима победе, француско руководство је сада тражило да се од Немачке одузму Рајнска област (што је наишло на одлучан отпор савезника) и Сарска област (која је на крају стављена под међународни протекторат до 1935, када је било предвиђено да се становништво на референдуму изјасни о својој даљој судбини), али је на крају добило само право да учествује у привременој савезничкој окупацији леве обале Рајне и добије највећи део (52%) ратних репарација (у износу од 132 милијарде златних марака), испостављених Немачкој. Незадовољан таквим развојем ситуације (као и тешкоћама у наплати ратних репарација), Рејмон Поенкаре је – сада као премијер – 11. јануара 1923. наредио запоседање Рурске области и протеривање 150.000 тамошњих Немаца, које је у наредном периоду требало заменити француским и белгијским радницима и инжењерима.⁹ Тај чин, иако веома брзо окончан потпуним крахом, био је пресудан у распаљивању немачког реваншизма, још фанатичнијег од оног ранијег, француског. Адолф Хитлер (Адолф Хитлер) је у *Мојој борби* одлучујући значај за милитаризацију НСДАП-а, а поготово СА, придао управо запоседању Рурске области.¹⁰ Тако је француска политичка елита, понета овим неартикулисаним реваншизмом, дала свој допринос да се у Немачкој јави једна моћна националистичка и реваншистичка политичка организација, која ће прво, 1933, уништити Вајмарску републику, а затим, 1940, и француску Трећу републику.

Током своје дуге историје, Трећа република се показала најотпорнијом на изазове реваншизма у првом периоду свог постојања (до Првог светског рата) упркос томе што је у том периоду сећање на националну срамоту било најживље, што је политички била најнестабилнија и што су јој политичке инс-

⁹ Уопште узев, у првим годинама после Првог светског рата ставови француских председника и влада су се невероватно често поклапали са ставовима екстремистичке Француске акције. Кулминацију тог приближавања представљала је управо одлука Рејмона Поенкареа – за кога се знало да је наклоњен Шарлу Морасу – да окупира Рурску област, уз свесрдну подршку Француске акције (Hamilton, 1978: 229-230).

¹⁰ “Запоседање Рурске области, које нам није дошло неочекивано, дало је подстрека основаној нади да је од сада коначно готово са кукавичком политиком попуштања и да ће оружаним одредима допасти сасвим одређени задаци. Такође ни СА, која је тада већ обухватала многе хиљаде младих, снажних мушкараца, није могла мимоићи ова национална служба. На почетку и у позно лето 1923. године она се реорганизовала у војну борбену организацију. Она има највећи допринос каснијим догађајима из 1923. године [тј. Покушају пуча у Минхену], у оном делу који се односе на наш покрет” (Hitler, 1942: 619).

титуције биле најломније. Постоје два главна разлога због којих је реваншизам у овом периоду остао јалов и ограничен на десничарску антирепубликанску опозицију. Прво, он се показао слабијим од друге емоције која је била распрострањена и чвршће укоренења у француском друштву: од жеље за миром. За разлику од ратне пропаганде Наполеона III, која је 1870. успела да придобије јавно мњење за рат против Прусије, реваншистичко позивање на рат против Немачке у Трећој републици никада није постало тако популарно да би потиснуло темељно пацифистичко опредељење већине Француза, које би се могло назвати *дефетистичким* у оба значења те речи: прво зато што је рођено из пораза у рату против Немачке, а, друго, зато што није било резултат вредносног убеђења, већ напросто елементарне процене односа снага и рационалног страха да нови рат не само што не би био завршен победом и, самим тим, не би спрао националну срамоту нанету у претходном рату, него би завршио новим, још горим поразом и проузроковао нова беспотребна страдања, жртве и понижења. Друго, Французи су били научили историјску лекцију преплитања ратног авантуризма и демократског деспотизма, коју су платили не само траумама из 1815. и 1870, него и ауторитарним (бонапартистичким) извртањима републиканске демократије из 1799. и 1848 – одакле је Француска оба пута започела свој трауматични пут у ратне дебакле. У наставку излагања биће више речи о оба разлога.

Дефетистички пацифизам у Трећој републици

У једном писму Жорж Сандовој (Georges Sand), написаном у освит Француско-пруског рата 1870, Гистав Флобер (Gustave Flaubert) је покушао да опише разлоге за “безмерну меланхолију”, коју је већ и сама најави овог рата код њега проузроковала: “Изгледа ми да улазимо у нешто *црно*. Ето вам *природног човека!* Правите сад теорије! Хвалите гласно напредак, просвећеност и здрав разум маса, и питомост француског народа. Уверавам вас да би овде премлатили свакога коме би пало на памет да проповеда мир. Ма шта се десило, ми смо задуго гурнути уназад. Борба раса ће можда опет почети. Видећемо, пре но што један век прође како се неколико милиона људи узајамно убијају, онако одједном” (Flaber, 1955: 192). За разлику од својих земљака којима је пред очима лебдео *свети национални циљ* ратног тријумфа над Прусијом и њеним савезницима, и који су, понети ратничким одушевљењем, били спремни да следе свог демократског деспота – Наполеона III – у ратним освајањима по немачким земљама, Флобер је био опхрван тугом због цивилизацијског суноврата у који су срљале све зарађене стране. Штавише, у свом песимизму, Флобер је отишао чак тако далеко да је наслутио светске ратове који ће, “пре но што један век прође”, до темеља разрушити Европу и ставити све њене народе пред дилему коју је он већ тада болно осећао: какав је смисао појмова као што су “напредак, просвећеност и здрав разум” у условима у којима су народи преплављени фанатизмом, националистичком

ускогрудошћу и ратничком еуфоријом, а предводе их демократски деспоти без визије и политичке мудрости, заокупљени очувањем и увећањем властите моћи и приправни на сваковрсне манипулације недостацима новоуспостављених ауторитарно-плебисцитарних поредака.

Пошто је себе већ одраније описивао као антидемократског, тј. “бесног либерала” – човека који гаји “мржњу према сваком деспотизму”, али и према свакој политичкој партији¹¹ (Flobert, 1955: 155) – Флобер је у овом случају главног кривца за недаће Француске пронашао не само у “фетишизму општег права гласа”, него, пре свега, у њеној политичкој елити. “Верујете ли, – питао је Жорж Сандову – кад би Француска, уместо што њоме влада гомила, била у власти мандарина, да бисмо дошли овде где смо? Уместо што смо хтели да просветимо ниже масе, да смо се побринули да просветимо оне више, не бисте доживели да г. [Емил] де Кератри препоручује пљачку Војводства Бадена, за коју меру публика држи да је праведна” (Flobert, 1955: 193). “Просвећивање елите” – поготово оне политичке – био је цивилизацијски задатак на којем је Француска 1870. показала да је пала: прави просвећени “мандарини” – како Флобер у писму помало иронично назива аристократску владу – не би потпиривали најниже пориве у Французима, не би хушкали на рат и пљачку и не би били толико глупи да не виде да срљају у катастрофу, вукући са собом и целу залуђену и заслепљену нацију. А права катастрофа уопште није била ратни пораз, са пропратним националним понижењем – до чега је у веома кратком року заиста и дошло – него већ много пре тога узнапредовало цивилизацијско посрнуће Француске (као, уосталом, и на истим бонапартистичким принципима новоуспостављене Немачке), са перспективом још дубљег пропадања. Због тога је у једном другом писму Сандовој Флобер изнео своје најмрачније прогнозе у погледу укупне духовне (а не само политичке) перспективе Француске након успостављања понижавајућег мира: “Ако вратимо освету, она ће бити ужаснија но ишта, а запамтите да ће се само на једно мислити: да се осветимо Немачкој. Свака влада, ма каква да буде, моћи ће се одржати само ако рачуна с том страшћу. Убијање навелико биће сврха свег нашег труда, идеал Француске” (Flobert, 1955: 196). Мирнодопску Француску Флоберт је, другим речима, видео као реваншистичку и белицистичну Француску, Француску која није у стању да се врати свом просветитељском наслеђу, Француску чији је жалостан идеал – “убијање навелико”.

Ипак, Француска је избегла катастрофу коју јој је песимистички предвидео Флобер управо зато што је већина становништва која је бирала своје посланике у Народну скупштину схватила своје империјалне заблуде, које јој је подстакао Наполеон III и постала дефетистички опредељена, па самим тим и пацифистична. Дефетизам и пацифизам су константно напредовали у првим

¹¹ Политичке партије у Другом царству аристократски настројени Флобер је мрзео јер су му изгледале “подједнако недотупавне, погрешне, детињасте, пошто се обарају на ефемерно, без погледа на целину, и не уздижу се никад изнад *корисног*” (Flobert, 1955: 155).

декадама Треће републике, да би почели да се раздвајају тек почетком 20. века. Тада је дефетизам почео да опада, иако пацифизам није ослабио, остајући довољно моћан да се одупире искушњенима реваншизма. Тај заокрет је припремљен кроз два политичка процеса која су текла паралелно претходних десетак година. Први је био излазак Француске из међународне изолације и започињање изградње *Entente Cordiale*. Већ је приликом израде споразума о савезу са Русијом (који је коначно потписан јануара 1894) било јасно да је тај догађај дао крила “*revanchard* национализму” релативно малог броја Француза, док је највећи део њих осетио олакшање због тога што више није изложен на милост и немилост Немачкој и што може да живи сигурније и без страха од рата (Bury, 1969: 185). А када се, после Италије, савезу 1904. придружила и Енглеска, Француску је преплавио тако снажан пацифистички талас, лишен било каквог дефетизма, да је идуће године у Народној скупштини изгласан закон којим је војна служба скраћена на две године, војни издаци значајно скресани, а изградња морнарице скоро обустављена. Двогодишња војна служба је постала тако важно политичко питање да је жестоко брањена још у пролеће 1914. (Bonnet, 1965: 382 и даље) – практично све до 28. јуна, када је убиство аустроугарског престолонаследника у Сарајеву напоскон развејало све илузије да ће рат са Немачком бити избегнут и омогућило спровођење трогодишње војне службе у Француској.

Други политички процес који је поспешио еманципацију француског пацифизма од дефетизма била је борба за сламање политичке моћи војске (односно самог Генералштаба), која је до тада важила за бастион реваншизма. У тој борби, а у поводу две афере – Буланжеове (Boulangier) и Драјфусове – које су дубоко потресле Трећу републику, створен је најшири републикански фронт, одлучан да једном засвагда оконча политичке злоупотребе војске и наметне ефикасну цивилну контролу над њом. Када је прва афера у питању, она се завршила без превеликог ангажовања грађана, присебним, мада и прилично ризикантним поступањем републиканске политичке елите. Политичку каријеру је четрдесетдеветогодишњи генерал Буланже почео да тече као Клемансоов повереник, на месту војног министра, одакле је требало да спроведе реформе у целокупној војсци и подвргне је контроли републиканских власти. Међутим, Буланже је врло брзо показао бонапартистичке аспирације, које је још подгрејала пропаганда екстремно десничарских удружења попут Деруледеове Лиге патриота: они су га поздравили као правога националног месију, називајући га “*General Revanche*” и најављујући да је напоскон “куцнуо час реванша” (Bury, 1969: 175). У заносу овим распаљеним “*revanchard* национализмом”, Француска је 1887, као већ једном пре тога (1875), дошла на ивицу рата са Немачком. Ипак, захваљујући дипломатском умећу премијера Гревија (Grévy) и још неколицине министара, рат је избегнут и међународно изолована Француска, која је против Немачке (додатно осигуране тројним савезом) имала још мање шансе на победу него 1870, успела је да очува мир (Maurois, 1966: 453-454; Mayeur, 1973: 168-169). Иако је идуће године Булан-

же основао своју партију, Националу републиканску партију, која је започела са (касније, у 20. веку, тако популарним) националистичко-социјалистичким синтезама (Sternhell, 1978: 56), заодевајући их у изразито демагошки програм (заговарала је сазивање уставотворне скупштине која ће Француској донети примерени устав, спречити да на власт долазе корумпирани и неспособни политичари, започети са војним припремама за прави реванш Немачкој, итд.), показало се да он више не може да угрози републиканску политичку елиту и да му једино преостаје да се уклони са политичке позорнице и побегне из земље како не би одговарао пред лицем правде.

Друга афера, иако несумњиво мање опасна са становишта опстанка Треће републике и европског мира, показала се као много значајнија за учвршћење и ширење не само дефетистичког, него и – заправо много више – светоназорног пацифизма у француском друштву. Војни врх је 1894. лажно оптужио генералштабског официра Алфреда Драјфуса за шпијунажу у корист немачког Генералштаба, након чега је спроведен судски поступак и донета пресуда на доживотну робију у затвору на Ђавољем острву. Можда највећа иронија везана за Драјфусову аферу лежала је у томе што је њен реваншистичко-антисемитски контекст био у оштрој супротности са искреним реваншистичким осећањима самог Драјфуса. Наиме, након хапшења, овај тридесетпетогодишњи Јеврејин, који је и сам био рођен и живео у Алзасу све док није припојен Немачкој, писао је својој жени: “Након што сам цео свој живот радио само на једном циљу, на освети бесрамном отимачу који нам је узео наш драги Алзас, сада морам да гледам како ме оптужују за велеиздају – не, најдража моја, то мој мозак не може да схвати” (цит. према: Негг, 1964: 634). Па ипак, Драјфусова афера, коју су разбуктали његови браниоци да би га ослободили од неправедне кривице и казне, задала је снажан ударац снагама реваншизма – које су се сада прегруписале у јединствени фронт “за војску” (Rebérioux, 1975: 22), а против Немачке, као спољног непријатеља, и “Јевреја и масона”, као унутрашњег непријатеља (Winock, 1982: 164) – и створила прилике за темељну консолидацију Републике. Битка за ослобађање и потпуно рехабилитацију официра Алфреда Драјфуса, која је пуни мах добила 1898-1899, била је заправо битка за поткопавање недодирљивог положаја војске у француском друштву, за ослобођење од државног резона (зарад којег су највиши војни кругови инструментализовали реваншистичке сентименте) и свеобухватно чишћење француског јавног живота од остатака милитаризма, који је у њега унео још Наполеон III. Ова афера, како је писао Слободан Јовановић, “није променила основе уставне републике, није променила ни њену уставну праксу као што је то на пр. учинио шеснаести мај, али је променила моралну атмосферу“ француског друштва (Јовановић, 1990: 180). Долазећи у право време, након што је нови републикански образовни систем већ био разрађен и након што је већ ишколовао довољан број генерација у радикалном републиканском духу (о чему ће још бити речи ниже), Драјфусова је афера послужила као катализатор примене тог духа на саму војску, државу

и њене институције. Тријумф драјфусара над антидрајфусарима заправо је најбоље сведочио о томе колико је “вера” првих била супериорна у односу на веру других. “Најбољи драјфусари развили су током година борби веру у правду, у истину, која се једном Шарлу Морасу чинила ‘смешном’, ‘мистичном’ (у погрдном смислу). ‘Атеисти’, социјалисти, ‘неверници’ развили су у тој борби снаге једне чисте, непоколебљиве вере, док су се ‘браниоци светих права религије’ цинично, без икаквог обзира на метафизичке или духовне поретке, ослањали само на себе, на своју моћ, лукавство, надмоћ свог оружја” (Негг, 1964: 639).

Битка против војске и антидрајфусара извојевана је великом заслугом интелектуалаца, који су се укључили у јавну расправу и организовали се у многобројне групе за притисак да се истражи и на видело дана изнесе истина о Драјфусовој наводној шпијунажи за омраженог непријатеља. Великом броју њих је на срцу лежала истинољубивост, симпатија са неправедно оптуженим човеком или жеља да се исправи груба грешка државног органа, али су неки од самог почетка схватили да је улог у целој тој акцији много већи. Тако је оснивач француске академске социологије Емил Дуркхајм (Emile Durkheim) у једном тексту написаном 1899, на врхунцу Драјфусове афере, изнео кључну тезу да милитаризам “нема више, или не би требало да има, моралну вредност” у Француској, али да га ипак хране “пролазне околности” (тј. затегнути односи према Немачкој, у контексту којих се једино могла јавити цела афера) и, из њих проистичући, енорман престиж војске. Стога је укупан ангажман за Драјфуса за Дуркхајма представљао само део укупне стратегије просвећених интелектуалаца да Француску отргну од милитаристичког светоназора и окрену је ка “поштовању права, љубави према слободи, бризи за дужности и одговорностима, било да потичу од индивидуе или друштва, као и жељи за примеренијом дистрибутивном правдом” (цит. према: Lukes, 1988: 344-345). Дуркхајм није имао разлога за незадовољство мером у којој су ти циљеви остварени у наредном периоду, тако да је почетком Првог светског рата могао с поносом (и правом!) да констатује да је Француска, зарад европског мира и универзалних просветитељских идеала (Joas, 1989: 197-198), потиснула своје “природно и легитимно осећање” националне срамоте и неправде и да је рат започео не због тежње Француске да поврати Алзас и Лорену (цит. према: Mimica, 2004: 220), него због управо оног истог милитаристичког светоназора који је владао Немачком (цит. према: Mimica, 2004: 230), а којег је Француска победила током Драјфусове афере.

Промене које су се догодиле у француском друштву као последица Драјфусове афере тако су бројне и крупне да је потпуно у праву био Ернст Нолте (Ernst Nolte) када је написао да је њоме у Француској започео 20. век “који у преосталом делу Европе отпочиње тек с [Првим] светском ратом” (Nolte, 1990: 63). Вероватно најважнијом променом може се сматрати започињање истинског “просвећивања” у Француској, и то не само “обичног народа” (поготово не само у смислу секуларизације његовог образовања), него – што је

отприлике четврт века пре тога највише прижељкивао Флобер – и његове политичке елите. У периоду 1899-1914. нижу се радикалско-социјалистичке владе, које не само што су далекосежно пацификовале, стабилизовале и унапредиле унутрашње прилике, него су и – уз значајан допринос социјалиста (упор. Луј, 1956: 316) – водиле уздржану и конструктивну спољу политику, руковођену императивом изградње и очувања европског мира. Већ поменути Слободан Јовановић је добро приметио да је радикалско-социјалистичким владама напокон пошло за руком да створе најшири могући друштвени консензус (“компромис”) у француском друштву, и да у “духу тог компромиса” коначно препарирају и протумаче идеолошко наслеђе “Француске револуције, као да би она имала у виду поглавито то, да малом човеку обезбеди миран и угодан живот” (Јовановић, 1990: 200). Тако је Француска до 1914. била ослобођена хипотеке старог жирондинско-јакобинског месијанског наслеђа, политичког притиска новије јалово-реваншистичке демагогије, и у Први светски рат је могла да уђе смирено и трезвено, са легитимним, демократски изабраним властима, са војском подвргнутом цивилној контроли и са савезницима који су јој могли обезбедити не само победу над њеним “архинепријатељем”, него и повраћај територија отргнутих 1871.

Устав и политички живот у Трећој републици

У првом периоду Треће републике (1871-1914) успостављено је оно што је Дитер Зенгхас (Dieter Senghaas) називао “цивилизацијским хексагоном”¹² и што је обезбедило пацифистичко опредељење (испрва најтешње испреплетено с дефетизмом) највећег броја грађана, смањујући тиме њихову подложност реваншистичкој пропаганди различитих политичких актера и чинећи демократију отпорном на искушења демократског деспотизма (која су се и 1799. и 1848. показала фаталним). Дефетистичком пацифизму може се захвалити и то што су на првим изборима за Народну скупштину грађани Француске изабрали највише конзервативних посланика, који су, насупрот милитантним републиканцима, заговарали очување постигнутог мира са Немачком и избегавање сваког ратног авантуризма. А када су, јула 1871 – пошто је, дакле, мир већ био учвршћен и више није више било бојазни да ће републиканци обновити своји ранији ратни ангажман – организовани допунски избори, на њима су грађани могли да искажу своје истинско политичко опредељење и у Народну скупштину пошаљу десет пута више републиканских него конзервативних посланика. Штавише, смртни ударац задат је старорежимском конзер-

¹² “Цивилизацијски хексагон” по Зенгхасу обухвата: 1) деприватизацију насиља (тј. стварање државног монопола насиља); 2) контролу државног монопола насиља кроз институције уставне државе; 3) јачање контроле афеката; 4) демократизацију; 5) социјалну правду и 6) конструктивну политичку културу (артикулације и разрешавања) конфликта (упор. Senghaas, 1995: 198-202).

вативизму јуна 1877, када су грађани Француске почели да масовно бирају републиканце у страху да конзервативне, клерикалне партије не зарате са Италијом због папског питања (Grol, 1938: 143-144 и 160-161). Тиме се показало да је Француском у седамдесетим годинама 19. века преовлађивало снажно дефетистичко-пацифистичко расположење, које је у почетку радило у прилог мирољубивим снагама рестаурације (оним истим које су, будући да су пре тога подржавале катастрофални милитаризам Наполеона III, покушавале да се од њега дистанцирају истицањем вредности “реда и поретка” – па у том контексту и мира), да би затим послужило консолидацији демократије у оквирима републиканског уређења.

Почетна популарност изненадно “мирољубивих” старорежимских конзервативаца (баш као и иницијални милитаризам републиканаца) створила је велике проблеме у конституисању Треће републике. Наиме, конфузија вредности и политичких програма довела је до тога да је у Народној скупштини изабраној 8. фебруара 1871. обновљена хетерогена “Странка реда”, која је у себи носила велики старорежимско-ауторитарни потенцијал. Када је Маркс (Марх) својевремено описивао ову “Странку реда” он ју је схватао као нужан елемент релативно кратке фазе историјског напредовања од капитализма ка комунизму, у којој “је буржоазија већ била изгубила способност да влада нацијом, а радничка класа ту сопособност још није била стекла” (Марх, 1949: 469). Добра страна Марксове анализе лежи у томе што је у њој истакнута ломност и дугорочна неодрживост “Странке реда”, док је лоша страна проистекла из неутемељеног очекивања комунистичке револуције и, сходно томе, упрошћавања политичке слике Француске. Пре свега, пошто је у Народној скупштини око две стотине републиканаца представљало безнадежну мањину наспрам око две стотине орлеаниста, око две стотине легитимиста и око тридесет бонапартиста, “Странком реда” у овом периоду није могла да доминира “буржоазија”, него старорежимска аристократија, која је свим срцем желела да обнови старим режим, али није била способна да то учини. Већ због тога (а поготово због крвавог обрачуна са социјалистима, који су подигли париски устанак и краткотрајно успоставили Комуноу 18. марта 1871) “Странка реда” је своју пропаганду – с тезом да је Француска 1870. доживела дебакл због тога што је запоставила старорежимске вредности и католичку веру – повезала са сасвим “небуржоаским” политичким програмом ретрадиционализације, патернализма и затомљења сваког вида грађанске политичке активности осим избора. Друго, Маркс је грешио када је писао да је неумитно урушавање ове “Странке реда” могла окончати само радничка класа или нови демократски деспот. Јер у реалности се није десило ни једно ни друго: “Странка реда” Треће републике је угушила у крви Комуноу (и на тај начин скинула са дневног реда комунистичку револуцију), али само да би на дневни ред ставила сопствену постепену, али неумољиву декомпозицију, кроз коју је старорежимске снаге од власти одвојила прво републиканска опортунистичка

партија, а затим и аутентично републиканска *радикално-социјалистичка коалиција*.

“Странка реда” била је таман у стању да иницијални рат (који се накратко претворио у грађански рат), демагошко-револуционарни метеж и политички хаос превазиђе уз помоћ старих политичких институција, које заправо више никоме нису одговарале (па чак ни обезглављеној малој групи бонапартиста), али су задржане зато што није постојала представа о томе у ком би се правцу одвијала даља изградња француске државе. Пошто су сви покушаји да се Француској нађе краљ пропали,¹³ “Странка реда” је прихватила да изгласа три закона о организацији “јавних власти”. Верујући да ће само олакшати владање провизоријумом – пре свега у погледу положаја својеврсног “намесника”, маршала МакМахона (MacMahon) – у наредних седам година, “Странка реда” је добро пазила да ни у једној одредби не помене реч “република” и да на тај начин не прејудицира будуће коначно решење државног уређења. Па ипак, у међувремену ојачали републиканци су приликом изгласавања закона успели да на дневни ред ставе амандман у којем се прецизира функција “председника Републике” и да за тај амандман обезбеде најтеснију могућу већину (353 гласова наспрам 352), чиме је посредно признато да је Француска ипак република. Упркос томе што је на овај чудан начин озваничена Трећа република и што је дефинитивно са дневног реда скинута опција реставрације, Француска није конституисана на одговарајући начин: није слободно сазвана уставотворна скупштина (као што је то учињено 1791. и 1848), а уместо правог устава, донет је скуп закона, који је само рудиментарно уобличио ново уређење. Закон о организацији Сената од 24. фебруара, Закон о организацији јавних власти од 25. фебруара и Закон о међусобном односу јавних власти од 16. јуна садржавали су, све укупно, 34 чланова, у којима није било помене људских права, као ни основних принципа на којима се држава заснива, док су и бројна организациона питања остала недовољно разрађена.

Рудиментарност и несистематичност закона из 1875. определила је њихову недостатност у организовању “јавних власти” и каналасању политичког живота, па су многе институције накнадно регулисане обичним законима или су препуштане обичајном праву (Grol, 1938: 145). Неопходност уставних реформи постала је јасна већ 1877, када је профункционисао специфични француски парламентаризам и када су опортунистички републиканци напokon добили прилику да саставе владу на основу скупштинске већине и да почну да воде аутентичну републиканску политику, која је стајала у потпуном дисконтинуитету са претходним владама (упор. Ницолет, 1982: 426 и

¹³ Орлеанисти су подржавали наследника Луја Филипа, грофа од Париза, а легитимисти унука Шарла X, грофа од Шамбора, па је њихова неспособност да се договоре и стану иза једне личности у самом старту предодредила неуспех реставрације и омогућила републици да се учврсти и консолидује.

даље).¹⁴ И заиста у наредном периоду, који је трајао све до 1884, уставно уређење Треће републике се доста изменило – али поново кроз законе и без доношења правог Устава. Штавише, после свих уставних ревизија, број чланова “Устава” спао је 1884. на 27 – чиме је Трећа република још више заострила јаз са својом уставном традицијом¹⁵ и показала да је заиста заборавила на онај “појам устава” који је у тој земљи био познат од опата Сјејеса (Sieyès).¹⁶

Ипак, највећи проблем тадашњег француског “Устава” представљало је развргавање система *checks and balances* и реално уздизање Народне скупштине у суверена Француске, кога ефективно нису могли да контролишу други носиоци власти и који је због тога постао прилично неодговоран. А у самој Народној скупштини највећи број посланика није био дорастао тако крупним задацима који су се пред њих постављали. Након 1875, како су (опортунистички) републиканци почели да све убедљивије добијају изборе, интелектуално-карактерни ниво посланика се драстично срзавао: аристократи из периода 1871-1875. били су неупоредиво супериорнији у односу на медиокритете које су почели да попуњавају скупштинске сазиве у наредним годинама. Овај тренд је у највећој мери био резултат изборног система (*scrutin d'arrondissement*), према којем су изборе посланика вршили локални комитети за које је главна преокупација била да нађу људе који ће бити посвећени локалним интересима. По овој појави Трећа република се поспрдно називала и “Републиком комитета (*La République des Comités*)”, којима је владао “дух родне груде (*esprit de clocher*)” (Буру, 1969: 172-173). Ситуација у Народној скупштини се делимично пресликавала и на оне многобројне владе (укупно 108 у целокупном периоду 1875-1940), које су веома лако састављане и још лакше распуштане. Када је, примера ради, Гамбета 1881. објавио имена министара у својој влади, велики број политички образованих Француза је био запрепашћен читајући имена потпуних анонимаца (Маугоис, 1966: 451).

Није ни мало спорно да је у Трећој републици било врло талентованих и умешних политичких лидера. Па ипак, њена политичка елита је, у целини

¹⁴ Постепено нестајање племића из влада Треће републике – после 1879. у њима једва да се може пронаћи неко име које је у себи садржавало племићко “де” (Вигу, 1969: 155) – тече паралелено са напретком индустријализације, који је рушио до тада постојећи систем политичког клијентелизма и због којег је на селу француско племство губило своју социјално-економску базу (Наупт, 1990: 304).

¹⁵ Тако је Устав из 1791. имао је 208 чланова, Устав из 1793. 124, Устав из године III 337, Устав из године VIII 95, Устав из 1814. 76, Устав из 1830. 70 и Устав из 1848. 116 (Грол, 1938: 145).

¹⁶ Примера ради, у једној од најбољих уставоправних расправа Треће републике Леон Диги (Léon Duguit) није нашао за потребно да расправља појам устава, него је за релевантно прогласио само разликовање између “уставних закона” и “обичних закона”, при чему је под првима подразумевао напросто “законе о политичкој организацији” (Duguit, 1921: 529).

узев, представљала једну од њених највећих слабости. Стешњени између Народне скупштине, у којој су седели “духом родне груде” задојени медиокритети, и разгранатог управног апарата, који је представљао својеврсну политичку снагу *sui generis* (Јовичић, 1984: 141), ни најбољи министри нису имали много маневарског простора да покажу своје квалитете. Иако је штета од политичког дилетантизма, који је често долазио до изражаја, већ сама по себи била велика, додатни проблем је стварао лош углед који су политичари уживали у бирачком телу. У Трећој републици множиле су се, наиме, критике да постоји нужна веза између републиканске демократије и глупих и корумпираних политичара и ширила пропаганда (сдесна) да је Француској потребна монархија заснована на католицизму, (из центра) да јој је потребна плебисцитарна “снажна рука” која ће јој вратити дигнитет и величину и (слева) да јој је потребна нова Комуна, која ће успоставити раднички рај на земљи. Ипак, уместо да поклекне под овим снажним антирепубликанским ударима, Трећа република је са владом Валдек-Русоа (Pierre Waldeck-Rousseau) (1899-1902) успела да се дефинитивно консолидује. Означавајући крај ере медиокритетских министара, Пјер Валдек-Русо је успоставио релативно високе моралне и интелектуалне критеријуме за избор министара, потискујући у други план њихове партијске преференције (тако је нпр. министар војске је био неортодоксни аристократа маркиз де Галифе [de Galliffet], а министар трговине – по први пут у историји! – социјалиста Милеран [Millerand]). Целокупна историја Треће републике до Првог светског рата може се посматрати и као историја поступног, мукотрпног јачања републиканских снага, потискивања непријатеља републике, испуњавања (испрва сасвим штуро и недовољно јасно осмишљених) републиканских институција републиканским духом, као и надомештања политике компромиса крупног капитала са снагама старог режима политиком компромиса ситнограђанских слојева с нереволуционарним деловима радничке класе (тј. са снагама парламентарног социјализма, који ће остати овековечен у његовом харизматичном лидеру Жану Жоресу [Jean Jaurès]). Као коначни победник у овим смутним и опасним политичким борбама изашла је радикалско-социјалистичка коалиција, која се (у периоду 1899-1914) може сматрати заслужном за највећи број великих тековина Треће републике. Разлога за тај преокрет, наравно, има много више, при чему се само један број може приписати политичким актерима, који су га непосредно извели; један од најважнијих структурних фактора представљали су резултати реформе образовног система, која је започета осамдесетих година.

Иако је оскудевала у много чему – истинском “Уставу”, који би спречавао изразиту доминацију Народне скупштине над политичким животом земље, талентованим скупштинским посланицима, способним и морално чврстим министрима, па, на крају крајева, и озбиљним политичким партија-

ма¹⁷ – Трећа република је успела да на време препозна свог највећег непријатеља и да га на доличан начин порази. Била је то непросвећеност грађана, која их је чинила лаким пленом политичке демагогије, она је сузбила новим образовним системом. *Spiritus movens* непросвећености за републиканску политичку елиту представљала је католичка црква, из које су се непрекидно ширили подстицаји не само за ретрадиционализацију француског друштва, него и за стварање све дубиознијих реакционарних идејних синтеза (које су стајале у основи Лиге француске акције, Лиге француске отаџбине, Лиге патриота и сл.). Пошто је француско друштво Треће републике било и даље правасходно сељачко – скоро две трећине популације чинили су сељаци – и пошто је у периоду 1871-1877. постало значајно клерикализованије у поређењу с Другим царством,¹⁸ прва офанзива коју су републиканци учинили када су освојили Народну скупштину 1877. била је да се врате – позитивистичком филозофијом посредованом¹⁹ – просветитељском наслеђу и ојачају секуларни републикански дух, и то тако што ће из корена реформисати образовни систем (првенствено избацивањем веронауке и лишавањем било каквог црквеног утицаја на њега), искоренити неписменост (процењену на око 15%) и ограничити религиозне активности на цркве и асоцијације верника. Пет година касније, после великих борби, донет је закон којим је уведено опште, обавезно и секуларно основно образовање. Штавише, под вођством Жила Ферија, ученика Огиста Конта (Auguste Comte), у Француској је тих година успостављен прави “култ школе”, који је имао за циљ да интелектуално и морално “изграђује нацију” (Šnaper, 1996: 178) и оспособи је, између осталог, да непријатеље републике идентификује у свему што је подсећало на стари режим и што је могло да угрози у међувремену успостављене принципе једнакости и индивидуалне слободе (Azéma i Winock, 1976: 160). Иако је била наметнута са великим напорима и уз значајан отпор – још је крајем осамдесетих година цела трећина бирачког тела Француске била непријатељски настројена према режиму (Bury, 1969: 182) – реформа образовања је постигла свој циљ, па је до краја 19. века француско друштво постало у тако великој мери просвећено и прожето републиканским духом да је већ почело да конзервативним сматра све странке које су седеле у “револуционарној” Народној скупштини из 1877 – укључујући ту и оне које су “изгурале” реформу образовног система. Од 1906. Народном скупштином су успеле да овладају “левичарске” партије радикала, радикала-социјалиста и социјалиста, којих

¹⁷ Осим социјалиста, ниједна партија у Трећој републици није имала никаву партијску дисциплину, па су посланици често прелазили из једне у другу партију, а није било ништа чудно ни да буду уписани у више странака истовремено (Grol, 1938: 217).

¹⁸ Наравно, дугорочан тренд опадања верника и дехристијанизације у Француској 19. века поставила је шизма у самој цркви из 1791. (упор. Vovella, 1989: 170).

¹⁹ О утицају који је Контова концепција регенерације човечанства кроз позитивну филозофију, позитивну политику и религију човечанства имала на вође опортунистичких републиканаца упор. студију Клода Николеа (Nicolet, 1982: 189 и даље).

1877. уопште није ни било у њој, док су све странке које су 1877. биле заступљене у њој сада биле обједињене у мањинској “десници” (Грол, 1938: 218). На тај начин је реформа образовања довела до повећања нивоа просвећености бирача, који их је учинио не само отпорнијим на све облике екстремичке пропаганде, него и критичнијим према самим републиканцима, последица чега је била “проветравање” политичке елите, појачавање политичке конкуренције, те самим тим и надомештавање неделотворних владајућих републиканских партија новим, агилнијим и амбициознијим у погледу остваривања аутентично републиканских вредности и идеала.

Француску Трећу републику носио је управо овај просветитељски савез републиканске политичке елите (која се регрутовала из различитих партија) и секуларним образовањем формиране републиканске већине француског народа – између којих се уметнуо и читав низ “стваралаца јавног мњења”: од грађанских удружења, преко штампе све до бројних интелектуалаца. У осамнаестовековном антиклерикалном просветитељском наслеђу – једнако као и у учењу из историјских лекција, које сежу од времена јакобинског терора па до најсвежијих бонапартистичких манипулација – лежи кључ успеха радикалске републиканске елите да до краја 19. века учврсти демократију у оквирима Треће републике (Bloch, 1968: 47 и даље) и – упркос свим институционалним слабостима – успостави релативно јасна и прегледна правила по којима функционише њен политички живот. И не само то. Култура просветитељства имала је благотворно дејство и на саму политичку елиту, учинивши је пријемљивијом за “глас народа”, научивши је да поштује слободу писане и изговорене речи (тј. духа уопште) и припремивши је да истраје у борби против ирационализма не само католицизма, него и широког спектра модерних екстремистичких (расистичких и националистичких, али и комунистичких и анархистичких) идеологија. *Last but not least*, просветитељски дух је оснажио онај, већ на самом почетку Треће републике тако јасно исказан (мада претежно у дефетизму укорјењен) пацифизам француског народа, па је до краја 19. века у Француској аверзија према рату и сваком облику милитаризма била тако распрострањена да више није био потребан страх од Немачке и њених савезника да би се укротио дух “*revanchard* национализма”. Одбацивање насиља као средства решавања спорова између држава прерасло је у друштвеној свести Француза у аксиом цивилизованости и вредност *sui generis*, коју више нису могле да затамне ни фрустрација због доживљене националне срамоте, ни жал за изгубљеним Алзасом и Лореном.

Иако би детаљнија анализа излазила изван оквира овог рада, на овом месту се мора поменути велика улога коју је борба с проблемом реваншизма одиграла у припреми духовних темеља за успостављање данашње Европске уније. Уочавајући, наиме, сву деструктивност реваншизма, који је заплуљуснуо француски политички живот одмах по потписивању Франфуртског мировног уговора 1871, француски (светоназорни) пацифисти су већ током Треће републике почели да истражују практичне политичке солуције за што брже раз-

решење спора око Алзаса и Лорене. Међутим, што су се више бавили овим сасвим конкретним проблемом, то им је постајала све јаснија потреба да се пронађу далеко свеобухватнија правна и политичка решења за решавање свих онако експлозивних конфликта какав је био актуелан француко-немачки, као и за спречавање уздицања милитаризма у доминантан *ethos* међународних односа. “Политичка традиција француског пацифизма и воља за мирним разрешењем специфичног конфликта – око Алзаса и Лорене – мотивисала је [...] француске пацифисте да главним разлогом својих пацифистичких активности сматрају мирно разрешење конфликта” (Lograin, 1999: 51). Они су већ тада, како показује студија Софи Лорен (Sophie Lograin), разрешење спора око Алзаса и Лорене ставили у контекст далекосежнијег слабљења тензије између Француза и Немаца и осигурања међународног мира. Дух реваншизма – прво на француској, а ускоро и на немачкој страни – онемогућио је да ова пацифистичка настојања уроде плодом још за време француске Треће републике, али су зато ипак створени темељи за оно француско-немачко помирење које је започето у годинама по завршетку Другог светског рата и које је крунисано прво Европском заједницом, а потом и Европском унијом.

Постепена артикулација (јаловог) реваншизма у постмилошевићевској Србији

Упореди ли се француска Трећа република са постмилошевићевском Србијом моћи ће се, поред свих очигледних разлика у величини земаља, њиховим традицијама и општим друштвеним приликама, уочити неколико веома битних паралела. Пре свега, обе земље су (1871, односно 2000) започеле нови политички живот са исте стартне позиције – од цивилизацијског пада чија је главна моторна снага био режим демократског деспотизма и чије су главне последице биле ратни пораз, ампутација дела територије, национална срамота и политичка конфузија. Наизглед небитна, али из перспективе политичких збивања након збацивања демократског деспотизма врло значајна разлика лежи у одредбама о одузимању територија у Франкфуртском мировном уговору и Кумановском споразуму, који је оснажен Резолуцијом бр. 1244: док је Немачка напосто одузела две покрајине Француској и одмах их интегрисала у своју државу, Савет безбедности је над покрајином Косовом и Метохијом успоставио протекторат, истргнуо је из уставноправног поретка Србије (односно СР Југославије), онемогућавајући властима у Београду да на било који начин (осим преко УНМИК-а) утичу на збивања у њој, али није оспорио “папирни суверенитет” Србије над том покрајином. Овакво компромисно решење је било у интересу обе стране: оружане снаге НАТО-а више нису морале да се заглибљују у рат који је вођен противно међународно-правним нормама и да рескирају да им ситуација измакне контроли (поготово ако би дошло до копнене интервенције), док је Слободан Милошевић добио прилику да изађе пред своје бираче и да махањем “папирним суверенитетом”

прогласи своју “славну” победу над оружаним снагама НАТО-а. А пошто је током оружане интервенције НАТО у Србији у пролеће 1999 – баш као и у Француској у јесен 1870 и у зиму 1871 – дошло до плиме дефетизма и на њему заснованог пацифизма, крај интервенције је дочекан с великим олакшањем, понегде и са слављем, које је требало да допринесе прихватању лажи о победи над НАТО-ом и “очувању Косова и Метохије унутар суверене Србије”. Наравно, пошто таква лаж није могла да се одржи на дужи рок, поготово у условима руиниране економије, енормног скока незапослености и пораста политичког насиља, који су обновили елементарну егзистенцијалну несигурност грађана Србије, Слободан Милошевић је врло брзо изгубио ореол победника-миротворца, био оборен са власти и на крају доживео сличну судбину као и Наполеон III: допао је у руке оних против којих је ратовао и умро не доспевши да се икада врати у земљу.

Сам пад демократског деспота ни у Трећој републици, ни у постмилошевићевској Србији, упркос ватреним прокламацијама, није довео до радикалних институционалних промена у политичком животу. Због политичке дезоријентисаности и крупних идеолошких разлика припадници нове политичке елите, која је на власт дошла на основу избора одржаних 8. фебруара 1871, односно 24. септембра 2000, нису били на висини историјског задатка и нису успели да иницирају одговарајућу процедуру – кроз сазивање уставотворне скупштине – за доношење истински демократског Устава (који би довео у равнотежу носиоце власти и канализовао главнину политичког живота земље у транспарентне институције). Уместо тога, они су се по доласку на власт задовољили селективном применом одредаба постојећег устава и постојећих закона, да би тек по протеклу неколико година започели дуготрајан процес постепених уставних реформи кроз регуларно легислативно тело. Већ смо имали прилике да видимо да је у Трећој републици уставотворни посао био прво одложен (до 1875), а затим и развлачен (до 1884) од једног до другог скупштинског сазива, да би тек након 15 година Трећа република добила (крајње минималистичко) уставно уређење које је било по мери њених владајућих политичких партија и већине грађана. У постмилошевићевској Србији се дешава нешто слично. Промена Милошевићевог устава из 1990. морала је да чека шест година, да би онда (по пристизању вести да ће САД у кратком року започети изнуђивање изгласавања коначне независности Косова и Метохије у Савету безбедности), у регуларном легислативном телу на брзину био донет Устав, за који је нова политичка елита одмах морала да призна да неће моћи остати такав какав је ако Србија уопште буде остала верна свом садашњем декларативном опредељењу за еропске интеграције (упор. Самарцић, 2006). Другим речима, Устав од 8. новембра 2006. само је први правни акт у низу аката легислативе, уз помоћ којих владајуће партије у Србији очекују да ће у некој недефинисаној будућности уобличити одговарајуће уставно уређење – наравно, по мери оног скупштинског сазива који ће имати довољно куражи и моћи да напослетку разрешити сва она отворена питања и недоумице због

којих није одмах и по уобичајеној демократској процедури донет прави Устав. У овом моменту не само што се не зна како ће изгледати тај скупштински сазив који ће окончати уставне ревизије – да ли ће њиме доминирати партије старог режима, партије које су сада на власти или неке нове партије које (по моделу француских радикала и социјалиста) тек треба да настану – него и како ће бити разрешена основна дилема – започети европске интеграције или остати мимо њих? – коју је нови Устав пропустио да разреши.²⁰ Решење потоње дилеме најдиректније ће зависити од утицаја који ће на србијански политички живот оставити реваншизам, који уједно представља наредну паралелу између Треће републике и постмилошевићевске Србије.

Реваншизам се у две земље појавио и развијао на различите начине, захваљујући томе што је у Србији демократски деспот успео да скоро годину и по дана политички преживи ампутацију Косова и Метохије, као и томе што је Резолуција бр. 1244 ту ампутацију прикрила одредбама о “папирном суверенитету” Србије над Косовом и Метохијом. Захваљујући овим разликама, Милошевић је успео да у Србији потисне “идеју реванша” – баш онако како би то чинио Наполеон III у Француској, само да је Бизмарку успело да га као марионету инсталира поново на француски трон – иако је, на основу правца у којем је протекторат почео да се изграђује и свега онога што је до тада већ била демонстрирала спољна политика САД, свакоме било сасвим јасно да је територија Косова и Метохије већ те 1999. била реално неповратно отргнута од остатка Србије (односно СР Југославије). Отуда је клица реваншизма и у Србији, баш као и у Француској, настала у крилу политичке опозиције: као што су француски републиканци били испрва заинтересовани за “борбу до краја”, а потом и за распаљивање “идеје реванша”, тако је и у једном делу ДОС-а ранија тежња да се са власти обори Слободан Милошевић зато што Србијом владао као демократски деспот 1999-2000. допуњена новим разлогом – он је морао бити срушен и зато што је у рату против снага НАТО изгубио Косово и Метохију и зато што борба за повраћај ове покрајине мора бити настављена без његових опструкција. Упркос овој сличности, мора се одмах приметити да се у случају србијанске опозиције радило о једном сасвим нетранспарентном реваншизму, који је такође био парализован одредбама Резолуције бр. 1244. о “папирном суверенитету” Србије над Косовом и Метохијом. Иза тих одредби, као својеврсног *међународноправног* смоквиног листа за огољену ампутацију Косова и Метохије, крио се прво Милошевић (до 5. октобра 2000), а после њега и прваци ДОС-а, све док у лето 2006. неким од њих, који су до тада опстали на власти, није наговештено да САД спремају дипломатску офанзиву да овај међународноправни акт пониште изнуђивањем доношења нове резолуције у Савету безбедности (или, ако то не

²⁰ И Венецијанска комисија је дошла до закључка да Србија, ако заиста жели да постане чланица Европске уније, мора да у Уставу предвиди “преношење одређених власти с органа Републике Србије на међународне или наднационалне организације” (Venice Commission 2007)

успе, унилатералним признањем независности Косова и Метохије), која ће Србију приморати да се коначно опрости од свог “папирног суверенитета”. А тада је готово целокупној партијској политичкој елити Србије (укључујући ту и снаге старог режима, које су спремно понудиле помоћ у овој ствари) пало на памет да на место, како им се тада учинило, потрошене Резолуције бр. 1244 ставе нови устав Србије, у којем не би стајале само одредбе о “папирном суверенитету” Србије над Косовом и Метохијом, него и далеко амбициознија, али зато, са становишта саме Резолуције бр. 1244, потпуно ништавна разрада “суштинске аутономије” ове “Покрајине”.

Тако је у постмилошевићевској Србији једна инострана дипломатска иницијатива (за коју је у овом моменту неизвесно како ће се уопште завршити) покренула нову партијску политичку елиту да се активира по питању Косова и Метохије и да на њега понуди одговор који се може сврстати у традицију реваншистичког конституционализма. Под изговором да само спроводе у живот Резолуцију бр. 1244, србијански уставотворци показали су новим уставом спремност да је (баш као што верују да ће учинити и омрзнати Американци) погазе и да предвиде “суштинску аутономију” за “Покрајину” Косово и Метохију (баш као да над њом никаквог протектората и нема). Тиме је започет идеолошки маневар уздицања Устава Србије у главно средство изградње имагинарне “Србије, једне и недељиве”, у чијем се саставу и даље налази “Покрајина” Косово и Метохија, лишена било каквог протектората или неких других ингеренција међународне заједнице. Уставна слика Србије је идеолошка пројекција *реинтегрисане* земље, која се није одрекла ни делића суверенитета у корист Европске уније (нити било чиме показује жељу да то учини), него га је, управо супротно, компримирала (у врховима политичких партија) и – када је у питању “Покрајина” Косово и Метохија, која је на основу пораза у рату против снага НАТО од јуна 1999, Кумановског споразума и Резолуције бр. 1244, истргнута из уставноправног система Србије, подвргнута међународном протекторату и само номинално задржала државне везе са Србијом (односно, тада још постојећом СР Југославијом) – ефектуирала у тој мери да носиоци суверене власти могу да заиста *фактички* “заступају и штите државне интересе Србије” и да *правно* одлучују колико ће у сваком конкретном случају “суштинске аутономије” да допусте.²¹ У тој идеолошкој пројекцији уставотворца распознаје се жељена слика Србије *после успешно окончаног реванша*, која, будући да је инкорпорирана у Устав, превазилази ниво обичне политичке пропаганде и постаје мерило промене реалности. Реваншистичку оштрицу Устава подупиру и изјаве уставописаца (уједно и носилаца највиших државних власти) који оптужују САД да покушавају да

²¹ Закључак Венецијанске комисије био је да “у супротности с оним што Преамбула најављује, сам Устав уопште не гарантује суштинску аутономију Косова, јер ова у потпуности зависи од добре воље Народне скупштине Републике Србије да допусти или не допусти остваривање самоуправе” (Venice Commission, 2007).

“нам узму Косово и Метохију” (баш као да се ради о било ком другом, чврсто интегрисаном и међународноправно неспорном делу територије Србије због којег Србија није била војно поражена 1999) и да, сходно уставној обавези, “морамо да га бранимо” *другачијим средствима од оних – дипломатских – која су употребљавана од доношења Резолуције бр. 1244. навамо*. То је, примера ради, наговестио премијер Војислав Коштуница када је 17. новембра 2006, свега десетак дана по ступању на снагу новог Устава Србије, у интервјуу новинској агенцији Бета изнео оштру осуду наговештаја унилатерарних признавања Косова и Метохије (ако одлука о томе не буде донета у Савету безбедности).²² Најзанимљивији део његовог интервјуа тицао се будућих односа Србије према државама чланицама НАТО, које су бомбардовале Србију 1999. и изнудиле одвајање Косова и Метохије од Србије: унилатерарна признања независности ове територије од стране тих држава “ставило [би] у потпуно другачије светло такозвану хуманитарну интервенцију НАТО 1999. године. Онда би се могло довести у везу бомбардовање земље и отимање дела територије Србије седам година касније. У том случају сигурно да ништа не би могло бити као до сада у односима Србије са тим земљама, без улажења у појединости” (Коштуница, 2006а). Овим ставом Војислав Коштуница се веома приближио позицијама Војислава Шешеља, који је у свом тзв. “Политичком тестаменту”, писаном отприлике у исто време (током штрајка глађу у притвору Хашког трибунала за ратне злочине), од својих сабораца из руководства Српске радикалне странке затражио да не одустану од “концепта Велике Србије” и да, у том циљу, оштро реагују на сваки покушај “отимања” Косова и Метохије: “Ако нам западне земље ипак на силу отму Косову и Метохију, да инсистирате да се аутоматски за сва времена прекину дипломатски односи са свим држава[ма] које признају независност Косова и Метохије” (Шешељ, 2006).

Коштуница и Шешељ се, како одатле следи, слажу око прихватања моралног императива “одбране Косова и Метохије” од покушаја “отимања”, као и око премисе да нам га до сада нико није “отео” (војни пораз из 1999. уопште нико и не спомиње), да је претходних седам година све било у реду са његовим статусом, да су изненада, 2006, САД и друге силе НАТО почеле да припремају “отимачину” и да Србија на тај агресивни чин треба да узврати потпуним прекидом дипломатских односа “за сва времена” (Шешељ) или барем на неко време, а можда и само у некој мери (Коштуница). И док Шешељ може да дозволи себи да неодоговорно позива и на најрадикалније мере, Коштуница је, као бивши (али и актуелни) премијер, поменути ставом сту-

²² Унилатерална признавања независности Косова и Метохије би, ако до њих дође, за Коштуницу представљала не само “најозбиљније огрешење о Повељу УН и Резолуцију 1244”, него и “правно насиље и двоструко кршење темељних принципа међународног права” (Коштуница, 2006а).

пио на врло склиско тле.²³ Издајући се за браниоца *status quo*-а (којег препознаје у одредбама Устава, донетог 2006, а не у фактичком стању, успостављеном 1999. на основу војног пораза Србије, Кумановског споразума и Резолуције бр. 1244), он је прикрио чињеницу да Устав Србије – који и сам представља кршење Резолуције бр. 1244²⁴ – не предвиђа никакав основ за ослобађање носилаца државне власти од одбавезе да безодложно и безизузетно реинтегришу Косово и Метохију у Србију. Самим тим, ни “вечни” прекид дипломатских односа са западним земљама (који тражи Војислав Шешељ) неће ескулпирати носиоце државне власти који га спроведу у дело од оптужби да су престали “да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима” и да не одлучују о “суштинској аутономији” онако како им то Устав налаже. Јер, Устав “хоће” ништа мање до да Косово и Метохија већ од 9. новембра 2006. буде потпуно реинтегрисано у Србију и подложно “контролисано” облику “суштинске аутономије”,²⁵ а то значи да државни органи који поштују Устав морају прибећи сили ако другачије не могу да обезбеде овакав статус своје друге “Покрајине”. Другим речима, постоји *само један начин да се одредбе Устава о Косову и Метохији примене у пракси: Уставу лојални носиоци власти морају без икаквог одлагања покренути рат за успостављање суверености Србије над “Покрајином” Косовом и Метохијом*. Отуда се за Устав Србије не може рећи да је урађен према упутству Paula de Saint-Victora (који је 1871. позивао Французе да омогуће реваншистичкој мржњи “да уђе у наше законе, оваплоти се у нашим обичајима и одрази се на нашу спољу и унутрашњу политику”); обавезу на реваншизам он државним органима не поставља поставља директно и транспарентно, већ заобилазно и имплицитно, али

²³ Најбоље о томе сведочи изразито агресивна пропаганда СРС-а против ДСС-а, која је уследила након доношења Устава и у којој су нарочито апострофиране уставне обавезе државних органа Србије према Косову и Метохији. Руководећи се сасвим прагматичним циљем да поколебају и разбију бирачко тело ДСС-а, придобију барем један његов део и упросте партијску слику Србије (потенцијално на две странке: СРС и ДС), радикали су се у протеклом периоду уздигли у најдоследније браниоце актуелног Устава (барем у оном делу који се односи на Косово и Метохију) и критичаре Војислава Коштунице због припремања “издаје Косова” (односно одустанку од испуњења оних уставних обавеза које као премијер има према Косову и Метохији).

²⁴ Мада у овом моменту постоје наговештаји да и неке друге државе, пре свега САД, разматрају могућност да погазе Резолуцију бр. 1244. унилатералним признавањем Косова и Метохије, *то се још увек није десило* и не оправдава Србију што је већ започела са кршењем међународног права.

²⁵ Иако, сходно члану 182, став 2 Устава, детаље “суштинске аутономије” тек треба да, у неороченој будућности, уреди Народна скупштина законом, њу ништа не спречава да одмах донесе тај закон. Управо супротно, у духу суверености који важећи Устав глорификује, нема оправдања за Народну скупштину да “суверено” не уреди и ту материју, баш као што то чини и са свим осталим.

зато неупоредиво ригорозније и неодложније. Стога, буде ли премијер Коштуница заиста хтео да поштује Устав Србије и да са њим саобрази реалност²⁶ – која је са Уставом у сукобу од како је донет, *дакле и пре нових резолуција Савета безбедности и унилатералних признања независности Косова и Метохије* – мораће да претвори постојећи “папирни” у жељени “реални” суверенитет Србије над својом “јужном покрајином” (све скупа са “суштинском аутономијом”), а за то му неће помоћи ништа друго до ратни реваншизам.

Ту лежи уједно и највећи ризик од реваншистичког конституционализма у Србији. Као и у другим земљама, и у Србији реваншизам може бити продуктиван на кратак рок, тј. само ако је у питању ратни реваншизам, који је у стању да у релативно кратком року доведе до покретања осветничког рата. Изостане ли рат, реваншизам постаје јалов и окреће (већ отупљену) оштрицу деструкције према самом народу који му је подлегао. Ни Србија у том погледу не може бити никакав изузетак. Комбинација реалног одустајања од реинтеграције Косова и Метохије у “суверену” Србију и наставак инсистирања на идеологији “Србије, једне и недељиве”, неминовно води блокади – декларативно, и даље приоритетних – европских интеграција, угрожавању свих оних демократских тековина које су неоспорно постигнуте након 5. октобра 2000. и уношењу пометње у политички живот земље због које ће се борба за власт водити понајпре средствима манипулације емоцијама грађана (деградираним на, веберовским речима говорећи, “гласачку марву”).

А када су емоције грађана у питању, одмах се намеће нова паралела између Треће републике и постмилошевићевске Србије: распиривање реваншизма ће се и у потоњој сударати са дефетистичким пацифизмом (учвршћеним кроз низ пораза у ратовима из деведесетих година и антиципацију пораза у свим евентуалним новим ратним авантурама), и то не само у срцима бирача, него и у срцима појединих политичара, теоретичара политике и поли-

²⁶ Колико ће носиоци власти у Београду уопште, а не само премијер Коштуница, заиста озбиљно схватати Устав Републике Србије остаје да се види, али већ има наговештаја да за њих одредбе о Косову и Метохији и немају тако “судбински” значај како се то у кампањи за усвајање Устава на референдуму чинило. Тако је, примера ради, на преговорима у Бечу фебруара 2007. Преговарачки тим Србије за Косово и Метохију *предложио* (sic!) “да Косово и Метохија усвоји Устав, који ће бити у пуној сагласности с Уставом Републике Србије” (КиМ Инфо-Билтен, 2007), иако је чланом 185, став 1 Устава Републике Србије изричито предвиђено да је статут “највиши правни акт аутономне покрајине”. Самим тим, ако Косово и Метохија може да има Устав, може ли уопште више бити аутономна покрајина у смислу Устава Републике Србије или постаје нешто више од тога? Ако постаје, шта је онда Србија: унитарна, федерална или регионална држава? И да ли је концесија да Косово и Метохија има Устав уопште коначна: може ли државну заједницу Србије и Црне Горе заменити државна заједница Србије и Косова и Метохије? Где су границе одустајања од важећих уставних одредби о аутономним покрајинама, а поготово о “Покрајини” Косову и Метохији, у овом тренутку се заиста ни изблиза не може проценити.

тичких аналитичара. Исход тог емотивног комешања је неизвестан пошто ће у дубинским, “подземним” сферама србијанског политичког живота емоција реваншизма по свој прилици бити неконтролисанија него што је била у Трећој републици, тако да ће се и њени рефлекси на најчудније могуће начине манифестовати на институционализованој, “површинској” равни. Извесно је само једно: успе ли реваншизам да надјача дефетистички пацифизам и постане делатно начело владајуће политичке партије (или партија), политички живот Србије ће – под претпоставком да уопште опстане фер демократска борба – захватити тако снажне турбуленције да се у тим условима ниједан расплет догађаја не може искључити. Много је, пак, вероватније да ће реваншизам остати јалов, али да ће успети да повећа антиевропске сентименте у популацији Србије. Јер, још од времена када је Слободан Милошевић говорио како нема потребе да Срби моле за прикључење Европској унији јер ће доћи дан када ће се Европска унија “уразумити” и схватити да је она та која мора да моли Србе да јој се прикључе, популација Србије је поларизирана по питању европских интеграција. Неупитна већина декларативно вољних за придруживање Европској унији врло се брзо оспе када им се предоче “ултиматуми” који се постављају пред сваког кандидата који “стане у ред за чланство”,²⁷ а који ће у случају Србије бити увећани за “ултиматум” прихватања неког будућег коначног решења за Косово и Метохију, за које је у овом моменту једино извесно да неће бити усклађено са важећим Уставом Србије. Ову поларизованост, у којој се већ ломе проевропски дефетистички пацифизам и жеља за задржањем националне ексклузивности, јалови реваншизам ће још додатно закомпликовати, онемогућавајући било какво спонтано и флексибилно разрешење. А када се у обзир узму и већ сасвим видљиви наговештаји идеолошке симбиозе јаловог реваншизма и “косовског циклуса”, онда се са великом вероватноћом може претпоставити да ће рационално прихватање немиле реалности униполарног света, онаквог какав он данас заиста постоји

²⁷ То су показала и нека новија истраживања. Тако је нпр. Загорка Голубовић на основу резултата емпиријског истраживања спроведеног 2001-2002. закључила да су грађани Србије “свесни тога да се Србија мора уклопити у међународну заједницу, ако хоће да буде део Европе и света и избегне дугогодишњу изолацију. Као разлог се наводи што смо мали народ и не можемо се супротстављати јачима (‘ми смо шака јада’). Међутим, ова спремност на европске интеграције одмах се условљава очувањем ‘самосталности’ и, штавише, релативизује критиком политичара да исувише уважавају захтеве ‘међународне заједнице’ (упор. Голубовић, 2003б: 214). Истраживање Strategic Маркетинга, спроведено у јануару 2007. дошло је до сличних резултата: “За владу која неће правити никакве компромисе око статуса Косова је 31 одсто грађана, док 61 одсто сматра да то треба учинити, али под условом да буду заштићени српски национални интереси. [...] У одговору на питање да ли треба попустити пред захтевима међународне заједнице како би се убрзали преговори са Европском унијом о стабилизацији и придруживању, став бирача је далеко ‘тврђи’. Око 47 одсто сматра да не треба попуштати када је реч о Косову са циљем да се убрзају преговори са Европском унијом, а око 41 одсто сматра да то треба учинити” (“Грађани Србије о Косову и влади”, 2007).

као перверзна креација САД, са трезвеним опредељењем да се будућност потражи у мирољубивој коегзистенцији народа у оквирима Европске уније, у Србији бити континуирано оспоравано са становишта “косовског завета” и у контексту митолошког дискурса у којем Косово и Метохија мора остати “колевка” сувереног српског народа, центар њене самосвојне “духовности” и слично.

Тиме долазимо и до последње паралеле између Треће републике и пост-милошевићевске Србије. У обе земље је, наиме, одмах по урушавању старог режима наступила клерикализација друштва, која је засенила секуларно-просветитељске политичке програме (једног дела) политичких снага које су дошле на власт и дала политичким снагама старог режима јак ветар у леђа. Првих седам година постмилошевићевске Србије се у том смислу ни по чему не разликују од првих седам година Треће републике. Тако се, рецимо, међу поступке са најдалекосежнијим последицама владе Зорана Ђинђића могу убројити подршка изградњи Храма Светог Саве у Београду (у којем му је 2003, узгред буди речено, од опела направљен омањи политички скандал) као симбола духовног препорода Србије, увођење веронауке у школе, као и безусловни повратак Богословског факултета на Универзитет у Београду. Влада Војислава Коштунице знала је да искористи ове тековине реклерикализације србијанског друштва, па је неколико њених чланова, на челу са самим премијером, 17. септембра 2006. посетило Хиландар, како би одатле обзнанило предстојећи “нови бој на Косову”. Том приликом премијер је поручио Србима: “Због значаја и порука које кроз историју преносе Косово и Хиландар, данас је права прилика да још једанпут осетимо истину да је Косово срце Србије и душа нашег народа. Хиландар је и најприкладније место да потврдимо да нешто што је наше не може да буде туђе. И да ће, засновано на праву и законима, људским и Божјим, Косово остати саставни део Србије. Учинићемо све и чинимо све да то потврдимо и да нешто што мора бити заиста и буде. Србија се држи правде и због тога полаже право на Косово и Метохију. Косово и Метохија не може бити отуђено и нико га не може отети” (Коштуница, 2006б). То је дискурс који заиста подсећа на Пегијев позни мистицизам: да би се изборила Божја правда – и одбранила “Србија, једна и недељива” – мора се учинити дословно “све”, што очигледно подразумева и заповедање новог “Косовског боја”. Свестан тога или не, Војислав Коштуница је поставио темеље не либералној демократији (којом се својевремено одушевљавао преводећи *Федералистичке списе*), већ реваншистичкој демократији која ће врло брзо бити стављена пред две алтернативе: или да буде озбиљно стављена у функцију “косовског завета” или да постане јалова и почне да се ваља у блату опасне демагогије, вапијући за неком новом ауторитарном влашћу, која ће окончати политички хаос и изнова конфигурисати политичко лице Србије.

За крај преостаје да се још једном истакне најкрупнија разлика између Треће републике и постмилошевићевске Србије. Иако је представљао злу коб

првог периода Треће републике, реваншизам заправо никада није постао владајућа политика у њој; сасвим супротно, зато што су га владајуће партије доживљавале као једну од највећих опасности, он је опстао само у опозицији и временом постао јалов. Свесне да реваншизам не може донети Француској ништа добро, партије на власти су га у целом периоду 1871-1914. (мада не увек сасвим успешно) сузбијале, и то у својим редовима ништа мање него у бирачком телу. Чак се ни у законима који су прерасли у Устав Треће републике нигде нису спомињале територије Француске (спорне и неспорне), а још мање (парафразирајући Преамбулу Устава Србије) обавеза свих органа државне власти “да заступају и штите државне интересе Француске у Алзасу и Лорени у свим унутрашњим и спољним политичким односима”. Пошто јој је било јасно да од реванша Немачкој у неком скоријем времену нема ништа, партијска политичка елита Треће републике била је довољно мудра да сама не потенцира стварање жаришта у политичком животу земље, које може на руку ићи само снагама реакције или неког новог бонапартизма.

Такве мудрости није било у рукама ДСС-а, ДС-а и Г17Плус када су се определиле за реваншистички конституционализам (обрнуто, СРС и СПС су веома паметно процениле да ће гласањем за нови Устав себи омогућити непресушни извор материјала за прозивање нових носилаца власти и драстично повећати шансе за скори поновни долазак на власт). Јер – без обзира на то да ли ће у некој догледној будућности Савет безбедности донети одлуку којом ће бити проглашена независност Косова и Метохије, или ће уследити талас унилатерарних признања, или ће се десити нешто треће – чињеница је да већ од 8. новембра 2006. Србија стоји пред дилемом да ли ће потонути у јалови реваншизам, одлучити да (поново) искуша ратну срећу или одустати од реваншистичког конституционализма у целости. Избегну ли се обе крупније одлуке и остане ли се на јаловом реваншизму, може се очекивати прогресивно заоштравање борбе за партијску “сувереност” над самом Србијом (без Косова и Метохије). Пошто нико у државним органима више неће моћи да се одбрани од уставно утемељених, али зато ништа мање демагошких напада за запостављање уставне обавезе на “заштиту државних интереса Србије на Косову и Метохији”, то ће ионако ничим (а понајмање Уставом) регулисана борба између партијских руководства за уздизање у правог *суверена* кроз освајање свих полуга власти (тј. председничког места + већине посланичких места у Народној скупштини + већине места у Високом савету судства + свих руководећих функција у јавним службама,²⁸ као што су држав-

²⁸ “Врхови политичких партија систематски шире своју политичку и финансијску моћ тако што масовно купују политичку подршку запошљавањем партијских другара (‘кронис’), рођака и пријатеља у буџетским установама и јавној администрацији. На другој страни пирамиде, партијски врхови промовишу личне и корпоративне интересе економских елита које их, мимо очију јавности, финансирају. Да би се постигла оба циља – запошљавање партијских људи, пријатеља и рођака у јавном сектору, и ‘размениле услуге’ са тајкунским бизнисом, партијска руководства су узурпирала државне институције и

на администрација, јавна предузећа, школе, здравство и сл.) постати још безобзирнија и немилосрднија. Самом својом немогућношћу да направи било какав међународноправни успех, јалови ће реваншизам своје праве ефекте производити унутар граница Србије (без Косова и Метохије), трујући политички живот, хипертрофирајући немале недостатке важећег Устава и обнављајући самодеструктивну дијалектику “патриотизма” и “издајства”.

Ипак, пошто данас у србијанском бирачком телу влада велика изборна колебљивост и – потпуно оправдано! – незадовољство партијском понудом (посланички ниво далеко заостаје чак и за опортунистичким скупштинама Треће републике), која можда ни наредних десетак година неће наћи “умирење” (Антонић, 2006: 251), то би излаз постмилошевићевске Србије из политичког хаоса проузрокованог Уставом од 2006. могао да буде исти као и у француској Трећој републици – кроз постепено померање бирачког тела “улево” и јављање нових партија, којима ће напослетку поћи за руком да истисну и на опозициону десницу политичког простора сабију све партије које су учествовале у доношењу тог устава.

ЛИТЕРАТУРА:

- Antonić, Slobodan (2002): *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd: Otkrovenje
- Antonić, Slobodan (2006): *Elita, građanstvo i slaba država. Srbija posle 2000*, Beograd: Službeni glasnik
- Aron, Remon (2001): *Mir i rat među nacijama*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Azéma, Jean-Pierre i Winock, Michel (1976): *La IIIe République (1780-1940)*, Paris: Calmann-Lévy
- Bloch, Roger (1968): *Histoire du parti radical-socialiste. Des radicaux-socialistes d'hier aux démocrates-socialistes de demain*, Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence
- Bonnefous, Georges (1965): *Historie politique de la Troisième république. Tome premier: L'avant-guerre (1906-1914)*, Paris: Presses universitaires de France
- Brubaker, Rogers (1994): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Massachusetts i London: Harvard University Press
- Bury, J. P. T. (1969): *France 1814-1940*, London: Methuen & Co.
- Déroulède, Paul (1983): “A mes amis (1881)”, u: Girardet, Raoul (1983): *Le nationalisme français. Anthologie 1871-1914*, Paris: Éditions du Seul
- Diverže, Moris (1968): *Demokratija bez naroda*, Beograd: Rad
- Duguit, Léon (1921): *Traité de droit constitutionnel. Tome premier: La règle de droit – Le problème de l'Etat*, Paris: Ancienne librairie Fontemoing & Cie, éditeurs
- Fabre, Rémi (2004): *Francis de Pressensé et la défense des Droits de l'Homme – Un intellectuel au combat*, Rennes: Presses universitaires
- Flober, Gistav (1955): *Izabrana pisma*, Beograd: Prosveta

функције тако што их политизују и онемогућавају њихово неутрално и законито деловање” (Пешић, 2007).

- Girardet, Raoul (1983): *Le nationalisme français. Anthologie 1871-1914*, Paris: Éditions du Seul
- Golubović, Zagorka (2003): “Svet i mi”, u: Golubović, Zagorka, Spasić, Ivana i Pavićević, Đorđe (ur.): *Politika i svakodnevni život*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- “Građani Srbije o Kosovu i vladi” (2007),
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=02&dd=02&nav_id=230619&nav_category=11
- Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge, Massachusetts i London: Harvard University Press
- Grol, Vojislav (1938): *Evolucija izbornog prava u Francuskoj*, Beograd (bez naznake izdavača)
- Haffner, Sebastian (1987): *Von Bismarck zu Hitler. Ein Rückblick*, München: Kindler Verlag
- Hajzinha, Johan (1996): *Nacionalizam i patriotizam u Evropi na kraju XIX veka*, Novi Sad i Beograd: Prometej i Tersit
- Hamilton, Alaster (1978): *Fašizam i intelektualci 1919-1945.*, Beograd: Vuk Karadžić
- Haupt, Heinz-Gerhard (1990): “Der Adel in einer entadelten Gesellschaft: Frankreich seit 1830”, u: Wehler, Hans-Ulrich (ur.): *Europäischer Adel 1750-1950*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Heer, Friedrich (1964): *Europa, Mutter der Revolutionen*, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag
- Hitler, Adolf (1942): *Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band*, München: Zentralverlag der NSDAP., Franz Eher Nachf.
- Joas, Hans (1989): “Die Klassiker der Soziologie und der Erste Weltkrieg”, u: Joas, Hans i Steiner, Helmut (ur.): *Machtpolitischer Realismus und pazifistische Utopie. Krieg und Frieden in der Geschichte der Sozialwissenschaften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Jovanović, Slobodan (1990): *Primeri političke sociologije. Engleska, Francuska, Nemačka 1815-1914. Sabrana dela*, knj. 10, Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik i Srpska književna zadruga
- Jovičić, Miodrag (1984): *Veliki ustavni sistemi. Elemti za jedno uporedno ustavno pravo*, Beograd: IRO Svetozar Marković
- KIM Info-bilten 25-02-07* (2007),
http://www.kosovo.net/news/archive/2007/February_25/1.html
- Kohn, Hans (1968): *The Age of Nationalism. The First Era of Global History*, New York i Evanston: Harper Torchbooks
- Košćunica, Vojislav (2001): “Pravna država i prav(n)i reformizam”, *Nova srpska politička misao. Posebno izdanje 1: Srbija posle Miloševića*, str. 147-158
- Košćunica, Vojislav (2006a): “Jednostrano priznavanje Kosova pravno nasilje”,
http://www.kosovakosovo.com/news/index.php?enddate_d=17&enddate_m=11&enddate_y=2006
- Košćunica, Vojislav (2006b): “Kosovo ne može biti oteto ili otuđeno od Srbije”, *Danas*,
<http://www.danas.co.yu/20060918/frontpage1.html>
- Lorrain, Sophie (1999): *Des pacifistes français et allemands pionniers de l'entente franco-allemande, 1870-1925*, Paris i Montréal: l'Harmattan (Chemins de la mémoire)
- Luj, Pol (1956): *Istorija socijalizma u Francuskoj*, Beograd: Rad

- Lukes, Steven (1988): *Émile Durkheim. His Life and Work. A historical and Critical Study*, London itd.: Penguin
- Marx, Karl (1949): "Građanski rat u Francuskoj", u: Marx, Karl i Engels, Friedrich: *Izabrana djela u dva toma*, knj. 1, Zagreb: Kultura
- Maurois, André (1966): *A History of France*, Methuen i London: University Paperbacks
- Mayeur, Jean-Marie (1973): *Les débuts de la IIIe République 1871-1898*, Paris: Éditions du Seul
- Mimica, Aljoša (1992): "Demokratski despotizam", *Republika*, br. 46
- Mimica, Aljoša (2004): *Emil Dirkem i radikalna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Molnar, Aleksandar (2002): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 3: Moderne revolucije, Francuska – Rusija – Nemačka*, Beograd: Samizdat B92
- Nicolet, Claude (1982): *L'idée républicaine en France (1789-1924). Essai d'histoire critique*, Paris: Gallimard
- Nolte, Ernst (1990): *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd: Prosveta
- Péguy, Charles (1983): "L'Argent suite (1913)", u: Girardet, Raoul: op. cit.
- Pešić, Vesna (2007): "Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji", *Republika*, god. 19, br. 402-405, <http://www.republika.co.yu/402-405/17.html>
- Poliakov, Léon (1988): *Geschichte des Antisemitismus. Band VII. Zwischen Assimilation und 'Jüdischer Weltverschwörung'*, Frankfurt am Main: Athenäum
- Rebérioux, Mdeleine (1975): *La République radicale? 1898-1914*, Paris: Éditions du Seul
- Saint-Victor, Paul de (1994): "Der heilige Haß der Franzosen (1871)", u: Alter, Peter (ur.): *Nationalismus. Dokumente zur Geschichte und Gegenwart eines Phänomens*, München i Zürich: Piper
- Samardžić, Slobodan (2006): "Evropski minimalizam", *Evropski forum*, <http://www.becei.org/EF%201006/samardzic.html>
- Senghaas, Dieter (1995): "Frieden als Zivilisierungsprojekt", u: Senghaas, Dieter (ur.): *Den Frieden denken*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Sternhell, Zeev (1978): *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme 1885-1914*, Paris: Éditions du Seul
- Šešelj, Vojislav (2006): *Politički testament*, <http://www.vojislavseselj.org.yu/testament.php>
- Šnaper, Dominik (1996): *Zajednica građana. O modernoj ideji nacije*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Todorov, Cvetan (1994): *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Tokvil, Alexis de (1990): *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci i Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića i CIID
- Venice Commission (2007): "Opinion on the Constitution Of Serbia, adopted by the Commission at its 70th plenary session (Venice, 17-18 March 2007)", [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp)
- Vovelle, Michel (1989): *Revolucija protiv crkve. Od razuma do Najvišeg bića*, Beograd i Zagreb: Izdavački centar Komunist i Grafički zavod Hrvatske
- Winock, Michel (1990): *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Paris: Éditions du Seul

Aleksandar Molnar
Philosophical Faculty
Belgrade

S u m m a r y

FUTILE REVANCHISM AND DEMOCRACY
On some Parallels Between French Third Republic
and post-Milošević Serbia

In the article the author is examining few parallels between the French Third republic and post-Milošević Serbia. He is dealing mostly with the phenomenon of (futile) revanchism in both countries, as well as with its impact on political life and perseverance of democracy. In the first period of its history (1871-1914), Third republic won the battle against revanchist challenge, provoked by the German amputation of Alsace and Lorraine. Nowadays, it is uncertain whether the young democracy in Serbia is capable of withstanding the same challenge, generated by the unsolved question of Kosovo and Metohija.

Keywords: Serbia, French Third republic, democracy, revanchism